

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ВИГОВСЬКИЙ І МАЗЕПА

16 вересня 1908 року сповнилося 250 літ від підписання так званої Гадяцької унії України з Польщею, що розривала переяславський акт 1654 р. 24 жовтня 1909 р. минуло 200 літ від переходу гетьмана Мазепи до Карла XII, що маніфестував той же розрив з московською зверхністю. Розділені між собою віддаленням п'ятдесяти літ, ці факти сими своїми ювілеями, що збіглися так близько, нагадали тісну внутрішню зв'язь, що в'язала сі два многоважні моменти в розвою політичних ідей і політичних обставин українського життя.

Але роковини сі проминули тихо і сливе непомітно в нашім життю. Події, явища, відносини, з ними зв'язані, були занадто складні, потребували занадто многостороннього освітлення, занадто довгих коментарів, щоб до них уставити наші відносини з становища нашого сучасного життя. Я сам, коли в певних галицьких кругах виникла гадка зробити з ювілею Гадяцької унії національне свято, велику національну маніфестацію, поставився досить скептично до сеї гадки. До таких фактів не можна зазначити свого становища коротко і різко, «так» або «ні», «хвалимо» чи «осуджуємо», «спочуваємо» чи «гудимо». Але тепер, коли гучне святкування 250-ліття полтавської битви приводить на пам'ять ті довгі і тяжкі, незмірно дорогою ціною оплачені змагання, запечатані вкінці полтавською вікторією, мусимо сказати про них дещо з становища того українського народу, української суспільности, котрої іменем, в інтересах і оборону її виступали ті далекі, в сутінь віків одшедші наші отці і браття з-перед двох століть. Мусимо означити своє становище до їх провідних ідей, мотивів і діл, до надій і неудач тих змагань, які містяться між сими двома моментами, двома граничними стовпами нашого історичного життя, 1658—1708, під надгробною плитою тих змагань і зусиль — полтавською битвою 27 червня 1709 р.

Sine ira et studio, як личить потомкам на поминках предків, одділених од нас двома сотнями літ.

*

«Заявляємо і свідчимо перед Богом і цілим світом, що розпочата і ведена нами війна з поляками мала не іншу причину і не іншу мету, як оборону святої східної церкви і предківської свободи нашої,— любов до неї водила нас з покійним вождем нашим, безсмертної пам'яті Богданом Хмельницьким і Іваном Виговським писарем нашим. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справою громадською. Задля того ввійшли ми в приязнь з татарами і з пре-

світлою королевою шведською Христиною, а потім з пресвітлим Карлом — Густавом, королем шведським. Всім їм ми заховавши свою вірність міцно. І полякам не дали ми ніколи приводу для розірвання трактатів, але всім додержували ми свято нашу вірність, умови і союзи. Не з інших мотивів прийняли ми протекцію в кн. московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого за поміччю Божою зброєю здобуту і кров'ю стільки разів вернену свободу нашу. Обдароване різними обіцянками і приреченнями в. князя московського, військо наше сподівалося, що з огляду на спільність віри і добровільне наше піддання в. князь буде для нас справедливим, прихильним і ласкавим, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а ще примножатиме їх більше і більше, відповідно до обіцянок своїх. Але здурили нас ті надії Міністри і вельможі московські намовили того пречеснішого, всепобожного і найласкавішого володаря до того, що зараз же першого року, як завелися переговори між Москвою й поляками, з огляду на надії на польську корону, ршено разом нас придавити і поневолити, і до того вели вони свої замисли, щоб, занявши нас війною з Швецією, легше могли нас придавити і поневолити»...

Так писало військо Запорозьке в маніфесті, висланім до європейських дворів у момент свого рішучого розриву з Москвою і відновленням державної зв'язі з Польщею (Гадяцької унії), вияснюючи мотиви, які привели нас до сього розриву¹.

Головну вагу воно клало на два моменти. Перший, що московське правительство зрадило Україні, ввійшовши в порозуміння з Польщею (коли з польських кругів подано цареві надію, що його виберуть польським королем, і тим способом прийде само собою до з'єднання територій обох держав). Москва захотіла торгувати долею України, рішати її без згоди і волі самої України, що добровільно піддалася під протекцію Москви, і тим нарушила перші підстави того піддання. Сей мотив незмінно повторюється потім довгий час в українських кругах, і Дорошенко з Многогрішним, напр., два політичні конкуренти, сходяться на різких заявах невдоволення з приводу того, що Москва з Польщею ділять між собою українські землі й торгують ними (ішли переговори про грошевий викуп замість уступлених українських територій). Дорошенко писав цареві, що коли українська земля, добровільно піддана московському цареві, стає предметом торгів і тільки стягає на себе криваві репресії з боку «продающих і купующих», то нічого не зістається, крім того, щоб українці взяли назад свій дар, яким Москва невідповідно розпоряджається. І Многогрішний, при всій своїй льюальності для московського правительства, заявив перед московськими агентами, що українці люди не продажні, ані куплені, і цар не шаблею здобув Київ і всі українські городи, піддалися вони йому добровільно, і коли не хоче він їх у цілості держати під собою, а збирається ділитися з поляками, то нехай виведе московське військо з цілої України, а українці «знайдуть собі іншого государя»².

¹ Видав сей маніфест недавно з актів шведського державного архіву пок. Молчановський в Архиві Юго-зап. России, III т VI ч. 127 (1908)

² Акты Южной и Западной России, IX с. 96, 667—8

Другим головним пунктом обвинувачення на московську політику з боку правительства Виговського було те, що московські правителі своєю політикою внесли розбрат і розділ в українське політичне життя, дали змогу різним демагогам, покликаючися на московську поміч і протекцію, організувати опозицію українському законному правительству, підривати його престиж, відмовляти послуху, виставляти своїх претендентів до булави. Ся політика Москви привела вже до страшної внутрішньої війни на Україні (Пушкарівщина) й грозила в будучності, в очах українських політиків, нечисленними бідами (і справді навела їх), підриваючи в корінь політичну силу України й її правлячих верств. За сим моментом, найбільочішим в тій хвилі, відійшли на другий плян інші причини українсько-московського напруження, і між ними найважливіше — конфлікт українських автономічних змагань з московським централізмом. Сей конфлікт устиг зазначитися в цілм ряді пунктів, як скасування церковної автономії України, обсадження головних українських міст московськими воєводами і військовими залогами, а за тим вияснялася загальна програма московського правительства, поставлена ним у момент прилучення України, і тільки в сповненню своїм відложена на якийсь час: завести московську адміністрацію на Україні, обложити українську людність податками до московського скарбу, обмежити українські «свободи» певними правами самих тільки привілейованих верств, доки догідна хвиля не дасть можности зробити кінець і їм та підвести все українське життя під загальний московський ранжир.

Всі ці перспективи виступили вповні ясно перед очима української суспільности, і курйозні на перший погляд агітаційні поголоски сих часів, що як цар і Москва візьмуть Україну в свої руки, то не можна буде селянам носити чобіт і сукман, а мусять ходити в личаках і московських армяках, що попереводять їх на Москву і на Сибір (такі примусові переселення, здавна практиковані московським правительством, саме тоді робилися на Білорусі), заберуть з України попів, а пришлють з Москви московських, — всі ці поголоски служать тільки проявом тої глибокої тривоги за цілість українського життя, яка обхопила тоді українські крути.

Усобиця, підтримувана Москвою, захитавши самими основами політичного і суспільного ладу на Україні, поставила перед правительственными кругами України питання життя і смерті «бути чи не бути», і вивела їх з тої пасивности, в якій стали вони від часу московської протекції, не знаючи, як розв'язати зв'язаний батьком Богданом політичний узол. Виговський рішається опертися на Польщі проти Москви, приводить до швидкого закінчення безконечні переговори з польським правительством, що тяглися протягом цілого ряду літ, і виступає рішуче з заміром очистити від московських залог Україну і увільнитися від московських мішань у внутрішні відносини України. Свій маніфест, наведений вище, що мав служити актом обвинувачення московської бюрократії перед європейським світом, він кінчав заявою:

«Так відкривається хитрість і обманство тих, що спочатку через внутрішню усобну війну, а далі й відкрито зброєю своєю власною приготували на нас ярмо неволі, без усякого приводу з нашого боку. Свідчачи неповинність нашу ні в чім і кличучи Бога в поміч, змушені ми для

заховання своєї свободи взятися до законної оборони, щоб скинути з себе се ярмо і шукати для того помочі наших сусідів. Отже не на нас спадає вина сеї війни, що вже загортається. Ми були вірні і зістаємося вірними великому князю (царю) і проти волі нашої беремося за зброю».

*

Ми не маємо майже нічого, щоб вияснило нам інтимні думки, властиві заміри, провідні ідеї й кінцеві цілі політики Виговського і його кругів, і так само Мазепи й його прихильників. І Виговський і Мазепа виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, у своїй кореспонденції й офіційльних актах поводитися головновічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки. Якби діло їх увінчалось успіхом, воно б пояснило їх задушевні пляни і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів — зрадників, хитрих егоїстів, сіячів смуту й «измены», а навіть і ми, бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей, мусимо вдовольнятися більше або менше правдоподібними міркуваннями про те, що було властивою метою їх змагань, на підставі тих офіційних актів, і ще більше — міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань української суспільности.

І от можемо ми припускати в Виговським, Мазепі чи іншим спільнику ідей і змагань їх більшу або меншу участь мотивів егоїстичних, з одного боку, а ідейних і патріотичних — з другого; можемо симпатизувати з ними, як людьми, з індивідуальностями, з їх тактикою і з цілим комплексом їх політичних і національних, культурних і соціальних поглядів, ідей і змагань, з їх ідейною фізіономією, — але одно зістається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різниці в тактиці, в засобах і способах, в деталях своїх плянів, — були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло таким чином не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили з здійсненням того, що було постулятом усієї суспільности. І впали жертвою не тільки своїх власних помилок, чи недотепностей, але також і жертвою трагічного конфлікту народних змагань з непереможною силою обставин.

Гадяцька унія була першим виразом, відкритим і більше-менше повним, того, що вже перед тим пробивалося в різних актах і заявах, але тільки тепер знайшло скільки небудь конкретне своє об'явлення: українська державна ідея, окремішність української території й українського народу. Від елементарної оборони «руської віри», рівноправности українського чи білоруського православного елементу з польсько-католицьким, яка наповняє собою перші десятиліття XVII в., українська суспільність серед кривавих бур Хмельниччини доходить до свідомости потреби гарантій автономного українського життя, полі-

тичної самоуправи українського народу, як політичної цілості, української етнографічної території, як окремого політичного тіла. Те, що самому Хмельницькому в перших стадіях його повстання ще ледве уявлялося, в момент його смерті представлялося політичним керманічам України вже зовсім виразно і ясно.

Україна вертається під зверхність польського короля і сойму, але не як комплекс провінцій, а як окрема і замкнена політична цілість. Українська територія в своїх етнографічних границях має творити особне «Велике князівство Руське», з своїми особними міністрами, скарбом, військом і монетою, з своїм власним вибірним шефом — гетьманом, якого мають вибирати стани сього великого князівства і подають до затвердження королеві. Коронне військо не має вступу на сю територію, так само місцевим панам не можна держати яких небудь міліцій; єдину воєнну силу має становити козацьке військо під властю гетьмана. Всі уряди можуть займати тільки особи української народности («руської віри»). Українській народності забезпечуються певні освітні засоби (право заснування двох академій на взірець краківського університету і т. і.).

В знаній мірі при тім узято взірець з В. кн. Литовського, що на підставі Люблинської унії 1569 р. становило автономну провінцію Польщі. До давнішого польсько-литовського дуалізму мав бути доданий ще третій автономний член, призабутий у 1569 р. Але в інших пунктах політична українська думка пішла далі сього готового взірця, сеї готової схеми і творила нові форми й гарантії національного життя. Сей, напр. український віце-король, виборний, доживотний гетьман, з шансами перетворитися в династичного володаря (вимовлялося, що потомки і своязи Виговського не мали бути виключені від гетьманства), — се була зовсім нова комбінація автономного устрою В. кн. Литовського з новою козацькою республікою. А в умові, що В. кн. Руське має зіставатися неутральним на випадок агресивної війни Польщі з царством Московським, я бачу прояв ідеї вічної неутральности України між двома конкурентами — Польщею і Москвою, зародок ідеї про Україну, як самостійну, вічно неутральну державу, під протекторатом Польщі й Московщини.

Не все з сих дезидератів було прийняте в офіційний текст Гадяцької унії, бо се було занадто нове ще, сміле й незвикле. Напр., ся ідея неутральности України¹. Або жадання, щоб Велике князівство Руське обіймало не саму тільки козацьку, східну Україну, що була предметом трактатів з Польщею за Хмельницького, а всю українську територію².

¹ Знаємо її з брульйонів (чорновиків Гадяцького трактату, знайдених В. Гарасимчуком і приготовлених для видання в львівським корпусі матеріалів до історії козащини.

² З записок Голінського, учасника переговорів, знаємо тепер, що таке домагання ставилося при укладанню унії, в вересні 1658 р., а не тільки при пізнішій (1659) посольстві на сойм: *Upominali się naprzód księstwa absolutnego Ruskiego, przy którym wojewódstwa Wołyńskiego, Ruskiego, Podolskiego, Bełskiego w Koronie, i w. w. k. Litewskim Pinska, Bykowa, Staroduba, Owruca i innych nie mało.*

Але нам інтересні самі ідеї. Інтересно і важно, що такі жадання були продумані, висловлені і домагалися свого сповнення

*

Трудно сказати при теперішнім запасі наших відомостей, наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії плян переходу назад під зверхність Польщі, а розриву з Москвою. В наведеном вище маніфесті не можна вичитати такого заміру до рішучого розриву і повороту назад. Нам, з ретроспективного становища, зовсім ясно, що Гадяцька унія не мала виглядів на успіх: утрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла помиритися з ним і щиро вишукувати новий порядок речей для окремишнього і автономного Вел. кн. Руського. Для українських мас вертатися назад під панську кормигу польську, облиту кров'ю недавніх, героїчних змагань до свободи, здавалося чимсь неможливо-диким. І те, що так ясно представляється нам, до певної міри могли відчувати і творці гадяцьких умов. Можна сильно сумніватися, чи оружні демонстрації Виговського проти Москви не були тільки способом змусити її до уступок українській автономії, подібно, як потім за Дорошенка, і чи власне дійсна програма не лежала в чімсь у роді тої вічно неутраляної української держави під зверхністю Польщі і Москви разом, яку я тількищо запримітив у зародку, в проєктах унії.

Все се неясно, і можна бути різних гадок про те, в яких міжнародних комбінаціях творці Гадяцької унії, чи їх наступники задумували здійснити свій плян української автономії, і сі міжнародні комбінації, правдоподібно, стояли на другім пляні у самих українських політиків, що на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори — Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії — се ґрунт, се правдива, дійсна вісь, коло котрої оберталася українська політика другої половини XVII в. Вона лежить основою діяльності і змагань і таких льоялістів (у відносинах до Московської держави), як Сомко або Многогрішний, і таких сміливіших будівничих української політики, як Дорошенко, — у котрого ся ідея неутраляної української держави під протекторатом її сусідів — Москви, Польщі, Туреччини виступає особливо помітно, і навіть у таких демагогів, як Петрик, що виступаючи завзятим ворогом автономістів — старшин, разом голосив «війну на Москаля для вольностей і добра общого посполитого», закликав усіх до себе, щоб не пропустити моменту та не зістатися «вічними московськими невольниками»¹.

Автономічна ідея стає «каменем претиканія», на яким розбивають собі голови навіть найзручніші кар'єристи, в роді Брюховецького, коли вони починають спекулювати проти неї. І пригложши під впливом останніх криз кінця XVII в., вона неминуче мусіла проявити себе, скоро тільки захиталася позиція московської політики, як сталося під час Північної війни.

Чи був Мазепа щирим автономістом з переконання, який тільки під натиском обставин вислугувався централістичній політиці Петра,

¹ Величко III с. 112—3.

чи був тільки кар'єристом, що, не журячися власними принципами, плив за вітром, — все одно. Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминуче мусіли вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманові, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху, як би він виривався тепер, звертаючися заразом і проти «московської неволі» і проти її вірного слуги «гетьмана і кавалера»; міг би сей рух його перевернути так, як перевернув свого часу «боярина і гетьмана», Івана Брюховецького.

*

Старий гетьман рішив вивісити автономічний прапор, а його кружок, з ретроспективного становища (при виборі на гетьманство Орлика, в 1710 р.), в своїх «*pacta conventa*» — новій конституційній хартії України — так пояснив сей факт у зв'язку з його прецедентами:

«Вічної пам'яті Богдан Хмельницький, за поміччю Божою неодолюю підмогою пресвітлого короля Швеції, безсмертної і славної пам'яті Карла X, сполученими силами ханства Кримського і Війська Запорозького і своїм гострим розумом, печаливістю і великодушною працею визволив з неволі польської військо Запорозьке і поневолений га пригнетений народ руський і піддався сам і народ той піддав добровільно під московську самодержавну владу, покладаючися на те, що вона, зв'язана з нами спільною вірою, сповнить свої обов'язки включені в умови і скріплені присягами: заховає назавсиди військо Запорозьке і свободний народ руський при його законних правах і свободах, під протекцією своєю. Коли ж по смерті покійного гетьмана, того ж Богдана Хмельницького, Московська держава різними хитрими способами і штуками почала заходитися, щоб свободні права Запорозького війська, скріплені її присягою, укоротити і зовсім знищити, та наложити рабське ярмо на свободний народ, ніколи зброєю непокопаний нею, — військо Запорозьке, всякий раз, як терпіло в сих справах якусь кривду, мусіло кров'ю своєю і смілим відпором боронити цілість прав і свобод своїх, і Бог, местник неправд, сій обороні помагав ласкаво і нарешті, коли отсе недавно, за правління покійного гетьмана Івана Мазепи, теж правительство московське, хоча чи сповнити надії нечестиві свої заміри, відплатило нам злом за добро, замість ласки і справедливості за наші вірні служби й трати, за воєнні кошти, ложені до повної руйни нашої, за нечисленні геройські діла і криваві подвиги воєнні, — задумало козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою владу, права й свободи наші покасувати, військо Запорозьке на Низу Дніпровім (себто запорозьку козаччину) викоринити і саме ім'я його навіки вигнати, (а на се мали ми й зараз маємо виразні вказівки, докази й печатки), — тоді вищеназваний покійний гетьман, пресвітлий Іван Мазепа, подвигнувшись справедливою ревністю за непорушність прав своєї отчини і вільностей війська Запорозького і запалений гарячим бажанням підтримати в днях гетьманства свого честь його, і по собі, на вічну пам'ять імені свого, отчину нашу і оба

війська Запорозькі (городове і низове) лишити з цвітучими свободами не тільки ненарушеними, але розширеними й примноженими ще, — піддався під непобідиму протекцію пресвітлого і премогутнього короля Швеції Карла XII, що за особливою ласкою Божою звернувся з військами на Україну. Пішов він слідами попередника свого, славної пам'яті пресвітлого гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, Його величества теперішнього тезоіменитим дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч, відповідну для знищення сил польських. І хоч тепер незглибимі суди Божі нещасливим оборотом змінного щастя війни ударемнили ширі заміри покійного гетьмана і його самого тут у Бендерах постиг закон смерті, одначе осиротіле по смерті вождя свого Запорозьке військо не тратить надій на ту пожадану свободу, покладаючи надію свою в помочі Божій, в протекції пресвітлого і премогутнього короля шведського і в справедливості діла свого, що кінець кінцем усе таки тріумфує».¹

Думаю, що автори сеї хартії, стилізуючи її, не могли мати перед собою маніфесту Виговського 1658 р., і той паралелізм у гадках, аргументах і т. д., який впадає в око при читанню обох документів, залежить від однотайности провідних політичних ідей, однакових більше менше в часах Виговського і в часах Мазепи. А свій політичний досвід останніх десятиліть товариші Мазепи реалізують у постановах своєї хартії, які нормують українське народоправство, заводячи норми представительства, запобігають кривдам козачої сіроми й селянства, і т. д.

Політику Мазепи стріло повне фіяско. Трудно навіть сказати, якби поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільности, бо їм властиво не лишалося ніякої можности самоозначення. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропачий. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвили, понищила всі ті опорні точки, на яких міг опертися український рух проти московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягла зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «измены», не лишала місця для ніяких вагань. Крах був неминучий уже наслідком сих, чисто зверхніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народною масою. Се була ахілева п'ята політики української старшини, що вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народних мас, невироблені й невияснені за се півстоліття так, як виробилися й вияснилися постулати національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалася на невірне становище мас, хитро буджених різними демагогічними окликами. Але сим разом вони не мали навіть можливости проявити себе.

Полтавська перемога закопала Мазепу і мазепинців з їх плянами, підорвала глибоко й автономічні змагання українські взагалі, що більше вже не здобулися на ніяку серйозну акцію політичну в тім давнім стилі, на проголошення української державної ідеї ще коли небудь.

¹ Чтенія Моск. істор. тов. 1847, кн. I (XIV).

Крах був ще більш рішучий, ніж який стрів Гадяцьку унію. А тим — часом?!

Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав її могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше *raison d'etre*, ніж Гадяцька унія.

В 1650-х роках Польща була ще сильна, а козацька Україна ще надто слабка. Її устрій ще формувався тільки. Її суспільність не емансипувалася від впливів польського життя. Гарантії політичної автономії, навіть якби були проведені в життя, в тих часах не охоронили б її від польщення, ані від запливу польським панством. А се не давало підстави успішного розвитку України, бо таїло в собі задатки дальшої внутрішньої боротьби й потрясень.

На початках XVIII в. обставини були інші. Політична і соціальна структура Східної України (Гетьманщини) значно ствердла; розуміється, ся структура, спеціально суспільна, не була через те ліпша: вона ствердла коштом приборкання і апатії народних мас, але й ці народні маси могли тільки виграти від того, якби не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року. В сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню. Протекція Швеції, держави далекої, територіально відокремленої, не могла б вносити в українське життя ніяких значних труднощостей, могла бути явищем тільки скороминучим. Польща була дезорганізована і ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних плянів на завоювання східної України або взагалі перетворення її в польську провінцію та відокремлення від Росії. В тім часі Україна могла стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною, як мріяли в середині XVII в. Відносини до Московської держави могли устатуватися також інакше, ліпше для інших держав східної Європи і, мабуть, для самої Московщини.

Полтавська битва була критичним моментом: перемога 27. VI. дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіялізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень, на цілі два століття. Ся екстенсивна тенденція не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організмів, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави і її державної народності великоруської, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного і культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення. Без полтавської перемоги все се могло б піти інакшими дорогами. Польща, мабуть, би не впала. Україна зісталася б особливим тілом, коли не самостійним, то окремишим, навіть перейшовши кінець кінцем у рамки Російської держави. На місце одної централізованої держави, обтяженої безконечними «сепаратизмами» і національними питаннями, з односторонньою розвиткою енергією імперіялізму, що привів кінець кінцем не тільки до повного спустошення самої державної народності, але й саму державу поставив на краю пропасти, — ми може б були тепер свідками чи горо-

жанами ліпше організованої великої східноєвропейської федерації, урівноваженої і сильної, яка б силою своїх внутрішніх прикмет могла притягнути цілий ряд земель, які зісталися навіки за границями централізованої Росії.

Спеціально могли б ліпше уложитися відносини українсько-великоруські. Я не сумніваюся, що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білоруси) розвинулися б свободні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найближчого, тісно зв'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва. Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708—9, прийшло б хоч кількадесят літ свободного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів — заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року) протягом всього дальшого часу. «Руські народності» не переживали б такої тяжкої внутрішньої боротьби, яка тепер грозить навіки розрізнити їх, витравивши поліційними переслідуваннями ті внутрішні, моральні зв'язки, які зв'язували їх.

І внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти іншою дорогою, коли б крім бюрократично-централістичного московського устрою, поруч нього жив і розвивався свободний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й великоруські може б не пережили тих страхів кріпацтва, яке привелося їм пережити в століття по скасуванню останків українського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й імперіялізму нас може б обминула.

Полтавська перемога була тріумфом тільки російського імперіялізму, а не тріумфом російського життя, не тріумфом поступу і культури навіть з становища державної великоруської народності, не тільки — з становища всього східнослов'янського, чи ще ширше — всього слов'янського світу, його гармонійного розвою, його свободного і дружнього поступу. З становища великоруського навіть, не тільки з «руського» взагалі — або становища східного Слов'янства, може б було ліпше, якби день 27. VI. не приніс з собою того вікопомного тріумфу. І тим пояснюється здержливе становище до нього правдивих приятелів поступу і свободи.

ВИГОВСЬКИЙ І МАЗЕПА

Стаття вперше надрукована у «Літературно-науковому Віснику» (1909. Кн. VI), присвячена Гадяцькій унії України з Польщею, наслідкам поразки Івана Мазепи у Полтавській битві.